

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ^{*}

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਪਰੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਜੁਬਨ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਨੀਵਾਂ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ।”¹

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਸੱਠਵਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ। “ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸੇ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ।”² ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਬਹੁਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਚਰਿਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਵਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਈ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਬੇਵਤਨ ਹੋਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲਕੜੀਆਂ ਪਾੜਦਿਆਂ, ਲੱਕੜ ਦੇ ਕਾਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫੱਟੇ ਖਿਚਦਿਆਂ, ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਟੜੀਆਂ ਵਿਛਾਉਂਦਿਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਜਰਧਿਆਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਦੇਸੋਂ ਪੈਣ ਧੱਕੇ, ਪਰਦੇਸ ਢੇਈ ਕੋਈ ਨਾ

ਸਾਡਾ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ ਕੋਈ ਨਾ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਗ਼ਦਰ’ ਅਤੇ ‘ਗ਼ਦਰ ਗੂੰਜਾਂ’ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਗ਼ਦਰ ਕਾਵਿ** ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸੇਵਾ ਦੇਸ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਬੜੀ ਔਖੀ,

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਢੇਰ ਸੁਖਾਲੀਆਂ ਨੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਇਆ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ ਨੇ।

^{*} ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਗ਼ਦਰ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਦਾ ਕਰ ਖਾਂ ਯਾਦ ਸਾਕਾ,
ਬਣ ਕੇ ਸੂਰਮਾਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।
ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਬਲ ਨਾ ਦੇਖ ਹੋਇਆ,
ਸੱਪ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਲੜ ਗਿਆ ਸੀ।”

***   ***   ***

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਓ ਜ਼ਰਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਜੋ,
ਵੇਲਾ ਆਗਿਆ ਆਖਰੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ।
ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਤੇ ਨੌਬਤਾਂ ਬੱਜ ਗਈਆਂ,
ਮਾਰੂ ਬੱਜਿਆ ਤੁਸਾਂ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਰਵਾਇਤੀ ਛੰਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ, ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਿਜਿਠਣ ਲਈ ਆਵਾਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਢਿੱਲ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਗੋਚਰੀਆਂ ਹਨ।”⁴ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

“ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਰੁਚੀ, ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਅਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।”⁵ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਟ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਭਿਆਚਾਰਕ ਵੀ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਵਤਨੋਂ ਬੇਵਤਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ, ਘਰ-ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਇਸੇ ਕਿਸਮਦੀ ਵਿਜੋਗੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟਾ,
 ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮਿੱਤਰ ਝੋਲੇ ਝੋਲੇ ਹੋਏ।
 ਬਾਪੂ ਦੀ ਅੱਧ ਗਿੱਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੰਬੀ
 ਮਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਹੰਝੂ ਲਕੋਏ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਗੁੰਮੀਆਂ
 ਪਿੱਛੋਂ ਬੜੇ ਬਨੇਰੇ ਅੰਬਰ ਵਿਚ ਸਮੋਏ।”

_____ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ

ਜਦ ਕਦੀ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ,
 ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਬਿਰਖ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਕਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ।

_____ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਵਸੀਂ
 ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ
 ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਸੱਭ ਦੇਸ਼ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਹਨ
 ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਮਾਂ ਨਹੀਂ।”

_____ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ

ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਭਾਲ 'ਚ ਤੁਰੇ
 ਕਿ ਮੱਥੇ ਦੀ ਅੱਖ ਖੋ ਬੈਠੇ
 ਹੁਣ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਾਂ
 ਸਾਡਾ ਲਿੰਬਿਆ ਪੋਚਿਆ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

_____ ਭੁਪਿੰਦਰ ਪੁਰੇਵਾਲ

ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾਂ
 ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਭਰੀਆਂ
 ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਬੇਵਤਨੀ ਹੈ।

_____ ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ

ਅਜਨਬੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਖਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੁੜ ਜਾਵਾਂ
 ਐਥੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਾ ਪੱਕਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ
 ਇਹ ਧਰਤੀ ਖਬਰੇ ਕਦ ਮੇਰੀ ਬਣਨੀ
 ਬਣਨੀ ਕਿ ਨਾ ਬਣਨੀ। ”
 ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ
 ਸਦਾ ਕੱਚੀਆਂ
 ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਨਾ ਲਾਉਂਦੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ।

_____ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਉਦਿਓਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਸਾ ਆਧਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ

ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰੰਦਾਜ਼ ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਓਪਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਥੇ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਡਾਲਰ ਜਾਂ ਪੌਂਡ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਤੇਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਆਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਅੰਨੀਂ ਦੌੜ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਤੌਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਜੋਗੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੀ ਥੀਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਇਸੇ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਘਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਨਿਜਿਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਦੇਸ ਮੇਰਾ ਜੋ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਨਿਹੁੰ ਹੈ।
ਮਹਿਕ ਉਹਦੀ ਹੈ ਸਾਹਾਂ ਅੰਦਰ,
ਯਾਦ ਉਹਦੀ ਹੈ ਰਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।
ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਤਾਂ ਢਿੱਡ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ,
ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ।

***   ***   ***

ਦੇਸ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ।
ਦੇਸ ਬਿਗਾਨੇ ਰੂਹ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ।
ਏਸ ਜਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸੁੱਖ ਹੈ।

_____ ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ਗਿੱਲ

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਵਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਣ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੇ ਆਵਾਸ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਦੇਸਤਾ ਪਰਦੇਸ ਇਹ।
ਦੇਸ ਤੇ ਪਰਦੇਸ ਵਾਲੀ ਲੀਕ ਦਿੱਤੀ ਮੇਸ ਇਹ।
ਲਾ ਕੇ ਜੁਆਨੀਆਪਣੀ, ਬੁਢਾਪਾ ਮੇਰਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ,
ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਏ, ਆਪਣਾ ਹੀ ਦੇਸ ਇਹ।

ਇਸੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ, **ਦੇਵ**, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ, ਉਦਰੇਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਿਆ ਨਹੀਂ
ਮੈਂ ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਨ੍ਹੇਰਿਆਂ 'ਚ ਹੋਕਿਆਂ ਦੀ
ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਰਸ ਭਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ

ਝੰਡਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਮੈਂ ਪੁਲ ਉਸਾਰਦਾ ਹਾਂ

ਹੋਰ ਰਹਿਤਲਾਂ ਦੀ ਚਮਕੀਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ

ਸਿੰਜਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਹਾਂ ਮੈਂ।

ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹੁਣ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਜਿੱਥੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਗੂਣੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਗੁਰੂਮੇਲ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦੇ

ਬਿਖਰ ਗਿਆਂ ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ

ਆਪਣਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਗਲੋਬ ਸੱਖਣੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ

ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ,

ਸੁਕੜ ਗਈ ਪਰ ਚੇਤਨਾ।

*** **

ਮੇਰੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ

ਜਿਸ ਮੁਕਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਘਰ ਹੈ,

ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵੀ

ਸਦਾ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਉੱਤੇ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਪੰਜਲ, ਗੁਰੂਮੇਲ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਬਲਦੇਵ ਬਾਵਾ, ਨਿਰੰਜਨ ਨੂਰ, ਗੁਰਨਾਮ ਗਿੱਲ, ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਦੇਵ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਅਜੀਤ ਰਾਹੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਲੋਕ : ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ

ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅੱਠ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ - ਨਜ਼ਮ (2005), ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਰੰਗ (2001), ਅੱਗ ਦਾ ਸਫ਼ਰ (1992), ਕਾਲਾ ਸੂਰਜ (1984), ਆਪਣੇ ਸਨਮੁੱਖ

(1980), ਖਲੀਜ (1978), ਰੂਪ ਅਰੂਪ (1976) ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ (1976) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1976 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ** ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਕਤੀ ਲੇਬਰ-ਸੰਕਟ ਕਾਰਣ ਵਰਕ-ਪਰਮਿਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਡਾਲਰਾਂ ਅਤੇ ਪੌਂਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਚਮਕਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਦੇ ਸਨ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗ਼ਾਰੀ ਦੇ ਭੰਨੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਤੀਰਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਰਣ ਆਪ-ਵਿਹਾਜੇ ਘਰ-ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿਠਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਨਪੀ-ਵਿਗਸੀ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਗਠਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਤਾਪ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰਸ਼ਿਤ ਵੀ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਛੇਤਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ** ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਨੂੰ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੌਂਦ-ਮੁਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਘਰ-ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਇਸੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ :

ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ ਰਿਜ਼ਕ ਦਾ ਭੁੱਖਾ
ਕਰਨ ਕਮਾਈਆਂ ਆਇਆ!
ਇਸ ਕਲਮੂੰਹੀਂ ਭੁੱਖ ਨੇ ਚੁੱਕ ਕੇ
ਕਿੱਥੋਂ ਕਿੱਥੇ ਪੁਚਾਇਆ।
ਜਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਮੁਕਣੀ ਨਾਹੀਂ
ਰੂਹ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਵਾਂ।

ਭੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਜਿਸਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਰਿਜ਼ਕ ਦੀ, ਇਹ ਭੁੱਖ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀ ਇਸ ‘ਕਲਮੂੰਹੀਂ ਭੁੱਖ’ ਨੂੰ ਰੂਹ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਪਰਿਪੇਖ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਵੀ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਰੀ ਸੁਪਨ ਆਕਾਂਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਓਪਰੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼, ਕਾਮਨਤਵਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੇ ਭਾਵੁਕ ਸਖਣੇਪਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਚੀਸ ਜਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ ਗਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ - ‘ਜੰਗਲ’ ਅਤੇ ‘ਬੁੱਤਾਂ ਦਾ ਦੇਸ’ - ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿਹਨ ਜਾਂ ਮੈਟਾਫਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ

ਮਹਾਨਗਰ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ -

ਇਹ ਨਗਰ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲ ਲਗਦਾ!
ਜਿਸਦਾ ਜਾਪੇ ਸੰਦਲ ਤਨ ਹੁਣ,
ਬਦਖੋਈਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ! . . .
ਏਸ ਨਗਰ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਹਰ ਦਿਨ,
ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਜਨ ਹੀ ਕੋਈ
ਜ਼ਿਬਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜਦਾ।

ਇੱਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜੁਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਕੜੇ ਦੀ ਮਾੜੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਗਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ-ਪੰਧ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੱਚਮੁਚ ਜੰਗਲ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ? ਇਹ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉੱਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਲਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਓਵੇਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਇਸੇ ਜੰਗਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਨਾਵਲ **ਰੇਤ** : ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਨਵਾਂ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ **ਸਰਦ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ** (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਉਹ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਥਲੀ ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ- **ਸੁੱਕਾ ਪੱਤਾ ਤੇ ਹਵਾ, ਕਾਲਾ ਲਹੂ, ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਖੂਹ ਵਾਲਾ ਘਰ, ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਚ ਮੇਰਾ ਵੀ** - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਓਦੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ **ਵਨ ਵੇ** ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਵਰਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਛਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਢੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲੀ-ਜੁਗਤ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਓਂ ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਨੇ **ਵਨ ਵੇ** ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ / ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਨਿਖੇੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ

ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਗਲਪੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੇਤ-ਅਚੇਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਨਾਵਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵਨ ਵੇ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ **ਰੇਤ** ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਰੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਬੋਧ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਥਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਛੁਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬ ਦੀ, ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਕਿਰਦੀ / ਭੁਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਮੋਹ - ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੱਕੀ ਪੀਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਲਾਂ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਪਲੀ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਕਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਰੇਤ** ਨਾਵਲ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਰਦੀ / ਭੁਰਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਵੋ :

“ਉਸ ਦਿਨ ਵੰਡ-ਵੰਡਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪੁਜ ਗਈ ਪਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। . . . ਰਵੀ ਹਿੰਸਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਡਰ ਲਾਹ ਮਾਰਿਆ . . . ਰਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਰਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਕੌਣ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ । ਉਸਦਾ ਭਰਾ, ਭੈਣ, ਮਾਂ-ਪਿਉ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਜੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਇਥੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁਜਦੀ। ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਪਾਰਕਿਨਸਨ ਡਿਜ਼ੀਜ਼ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਨਾ ਬਣਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਘਰ ਵਿਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। . . . ”

(ਪੰਨਾ - 7-9)

ਨਾਵਲੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ-ਜੁਗਤ ਪਰੰਪਰਕ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਥਾਨਕ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕੋ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਮਾਨੰਤਰ ਜਾਂ ਬਦਲਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ (narrative points of view) ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੱਚ ਉਚਾਰਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨਿਰੋਲ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਥੋਪਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਚਿੰਤਕ ਬਾਖ਼ਤਿਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁ-ਨਾਦੀ (poly-phonetic) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਅਰਥ-ਧੁਨੀਆਂ

ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਜੁਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਇਕੋ-ਇਕ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਜਾਂ ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਚ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰੇਤ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਰਚਿਆ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਵਲ, ਰਵੀ ਅਤੇ ਕਿਰਨ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ, ਵਿਗਸਦੇ ਅਤੇ ਤਿੜਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਭਾ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ, ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਅਧੀਨ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਥੁੜੇ ਟੁੱਟੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਲੱਛਣ (symptom) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪ ਰਹੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਕਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਜਿਹੇ ਵਸੀਲੇ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਡੂੰਘੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਿੱਪਟਮ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਉੱਪਜਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਹਿਕਰਮੀ ਐਂਡੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੰਵਲ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਚੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਵੀ ਤੇ ਕੰਵਲ, ਅਤੇ ਰਵੀ ਤੇ ਕਿਰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੈ। ਰਵੀ ਸੁਭਾ ਵਜੋਂ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਧਾਰਾਈ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹਿੰਸਕ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਕੰਵਲ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਉੱਭਰਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਕਿਰਨ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ (ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ) ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਵਾਇਤੀ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਕਿਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਸਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪੱਖ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਖਿੰਡਰੇ ਹੋਏ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ 'ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੇ ਸੂਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ-ਸੂਤਰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ - ਬਲਦੇਵ ਅਤੇ ਸ਼ੋਨ - ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੋਨ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚੋਂ। ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਿਤਰ-ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੀਗਤ (ethnic) ਸੰਸਕਾਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਲ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਭੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਤ ਦੀ ਇਸ ਸੰਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮਸਲਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ (discourse) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਚਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਉਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਤਾਰ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਵਕਤੀ ਉਤੇਜਨਾ ਅਧੀਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ। ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਮਿਲਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਕਤੀ ਸੰਬੰਧ ਛੇਤੀ ਹੀ ਟੁੱਟ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਲਦੇਵ ਦਾ ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਕੁੜੀ ਜੀਨ ਨਾਲ ਫੌਰੀ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਪਰੋਥਲੀ ਮੈਰੀ, ਲਿਜ਼ ਅਤੇ ਐਲੀਸਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਭਰਮ ਵਰਗੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਬਲਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੁਲੀਗ ਲੀਹਾਰਵੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ 'ਦੋਸਤਾਨਾ' ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਣ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਸਾਰ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਓਸੇ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਜ਼ਾਮ ਪਰੰਪਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਚਣੌਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ (libidinal energy) ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਵਲ ਤਾਂ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਪਰ ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਵੇਕ ਪੂਰਣ ਬਦਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਨਵੀਂ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਸਪਰ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ (live-in-relationship) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਸਮੂਰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇੰਨੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸੇ ਨਾਵਲ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਰਦ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਇਸੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ live-in-relationship ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸੰਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋ-ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਫਲ ਅਤੇ ਪਾਇਦਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਨੂੰ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ, ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਝਾਕੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਿਰਸਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਆਪਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਟਾਵਰਜ਼

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ 1999 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਸਦੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਟਾਪੂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਚੌਧਰ ਵਾਲੇ ਓਪਰੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੌੜੇ ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸ਼ਿਦਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੋ ਟਾਪੂ ਉਸਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਿਸਾਲ ਸੀ।” ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਜਟਿਲ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ - ਘਰ-ਵੈਰਾਗ, ਉਦਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟ - ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਸ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਟਾਵਰਜ਼ ਵੀ ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲਪੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲੰਮੇਰੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ - **ਟਾਵਰਜ਼** ਅਤੇ **ਬਰਫ਼ ਤੇ ਦਰਿਆ** - ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਮੁਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ - **ਪਾਣੀ**, **ਗੁਆਚੇ ਲੋਕ** ਅਤੇ **ਸੜਕਾਂ** - ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆ ਦੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਮਸਲਾ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆ ਦਾ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਸੰਦਰਭ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਸਰ ਰਿਹਾ ਉਹ ਨਵਾਂ ਨਜ਼ਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਡੂੰਘੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉਸ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਹਨ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **ਟਾਵਰਜ਼** ਅਤੇ **ਬਰਫ਼ ਤੇ ਦਰਿਆ** ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਥਾਨਕ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੁਖੀ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਰੋਕਾਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ, ਮਾਨਸਿਕ-ਭਾਵੁਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਵੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਹਾਣੀ **ਟਾਵਰਜ਼** ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਨਿਕਟ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ - Clash of Civilizations - ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਂ ਸਿਤੰਬਰ 2001 ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਗਠਨ (ਅਲਕਾਇਦਾ) ਦੇ ਆਤਮਘਾਤੀ ਦਸਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਲਡ ਟ੍ਰੇਡ ਸੈਂਟਰ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਲੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਾਲੇ ਜੈਵਿਕ ਹੱਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਰਾਕ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇਤੀ ਜੰਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਗਲਪੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੋੜੇ - ਵਿਲੀਅਮ ਅਤੇ ਐਂਜਲਾ - ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਵਰਲਡ ਟ੍ਰੇਡ ਸੈਂਟਰ ਉੱਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਲੋਂ ਇਰਾਕ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇਤੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਦੂਹਰੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸਟੇਸੀ, ਜੋ ਵਰਲਡ ਟ੍ਰੇਡ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਗਗਨਚੁੰਮਦੇ, ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਬੁਲੰਦ ਆਕਾਰੀ ਟਾਵਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਗਿਆਰਾਂ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਦੋਜ਼ਖੀ ਵਾਰਦਾਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਓਸੇ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਡੈਨਿਸ, ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦਾ ਮਾਨਵ-ਦੋਖੀ ਚਿਹਰਾ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਓਥੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਰਥਿਕ ਸੁਪਰ ਪਾਵਰ ਬਣੇ ਅਮਰੀਕੀ ਨਜ਼ਾਮ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਵੀ ਫ਼ਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਵਰਲਡ ਟ੍ਰੇਡ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤਰਕਹੀਣ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰ ਕੇ ਡੂੰਘੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਵਰਲਡ ਟ੍ਰੇਡ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਟਵਿੰਨ ਟਾਵਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰ ਧੀ, ਸਟੇਸੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮੌਤ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਜਵਾਨ (ਫੌਜੀ) ਪੁੱਤਰ, ਡੈਨਿਸ ਦੀ ਗੁੰਮਸੁਦਗੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਫ਼ਾਵਾਂ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਅਮਰੀਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਫਲੈਸ਼ਬੈਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਟੇਸੀ ਅਤੇ ਡੈਨਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਵਾਲੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਵੀ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੂਹੜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦੇ ਨਵੇਕਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਵਿਲੀਅਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਇਹ ਜੁਗਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕਹਿਰਾ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬੋਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦੀ ਟੋਟਿਆਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਕੁਮੈਂਟੇਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਕਾਰ ਬੋਲਦੇ

ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਕੋਲਾਜ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬੋਲ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਓਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਹੁ-ਨਾਦੀ - Polyphonic - ਚਰਿਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਲ ਅਜੋਕੇ ਗਲਪ-ਚਿੰਤਕ ਮਿਖਾਈਲ ਬਾਖਤਿਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਹੁ-ਨਾਦੀ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸੋਚ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮਰੀਕੀ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਧਰਮ-ਰਖਿਅਕਾਂ (ਮੂਲਵਾਦੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ) ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ (ਅਮਰੀਕੀ ਨਜ਼ਾਮ) ਬਾਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਆਕਰੋਸ਼ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਓਸੇ ਵਿਲੀਅਮ ਦੀ ਸੋਚ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੀਡੀਏ ਚ ਹੋ ਰਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਮੂਹੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਅ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਥਲੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਰਕੀ ਮੂਲ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਅਬਦੁਲ ਹਮੇਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਰਾ ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇਹ ਵਰਵੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਨੂੰ ਸੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਦੇ ਜਨੂੰਨੀ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ।

ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਹਾਣੀ - **ਬਰਫ਼ ਤੇ ਦਰਿਆ** - ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਨੁਹਾਰ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਆਬਦਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਸੋਫੀਆ ਪਰਦੂਸਨ ਰੋਕੋ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਸ਼ੌਨ ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਸੋਫੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਰ ਬੇਵਫ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਡੀਨ ਸੌਂਡਰਜ਼ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਫੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਕਤੀ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਸੋਫੀਆ ਇਕ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡਰੱਗਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲੀ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸ਼ੌਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਡੀਨ ਐਸਟਰੋ ਦਰਿਆ ਤੇ ਨਿਪਸਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਨੌਅ ਐਂਡ ਵਾਟਰ ਗੇਮਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਨਾਈਟ-ਕਲਬਜ਼ ਅਤੇ ਜੂਏਘਰ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਦੂਸਨ ਰੋਕੋ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਜਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ੌਨ ਨੂੰ ਸੋਫੀਆ ਦੇ ਡੀਨ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੋਫੀਆ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਡੀਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਹੁਣ ਪਰਦੂਸਨ ਰੋਕੋ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੋਫੀਆ ਡੀਨ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੌਨ ਉਸਨੂੰ ਵਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਗੋਰੀ ਕੁੜੀ ਸ਼ੈਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜੂ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ੈਰਨ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ

ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਇਸ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੂ ਇਸ ਬੇਲੋੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਸਵਿਮਿੰਗ ਪੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਤਣਾਉ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਣਾਉ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਓਦੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਭੁੱਪੀ ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰਨਾਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਇਥੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਲੋਭਨ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਹਿਜ ਮਾਨਵੀ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਰਥਕ ਦਬਾਉ ਅਧੀਨ ਇਸ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੂੰ ਖੁਰਦਿਆ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਜੀਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ਸਗੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।